

O'SMIRLARDA DINIY-PSIXOLOGIK OMILLARI VA KASBIY O'ZLIGINI ANGLASHIDAGI XAVOTIRLANISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Abdullayeva Ma'sumaxon
Qo'qon Universiteti talabasi,
Usmonova Nargiza
Qo'qon Universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'smirlarda diniy-psixologik omillari va kasbiy o'zligini anglashidagi xavotirlanishning psixologik xususiyatlari o'rgangan olimlar nazariyalari masalalari ham keng yoritilgan.

Kalit so'zlar: Xavotirlanish Ijtimoiy-iqtisodiy, ekologik, madaniy, empatiya, frustratsiya, shaxsiy ko'nikma, ijtimoiy ko'nikma, shaxslararo munosabatlar, fobiya, rigid,

Kirish. O'smir yoshidagi bolalar balki har qanday shaxsda o'zi kutayotgan kutilmalarining natijasi ijobiy yakun bilan tugamasligini bilgan shaxslarda xavotirlanish hissi paydo bo'lib, bu jaroyon jiddiylashgan sari ularning xavotirlanish darajasi ortib boradi. O'smir yoshidagi o'g'il-qizlarda xavotirlanish hissining paydo bo'lishiga din omillarning o'rni ham alohida ahamiyat kasb etadi. Sababi bizning jamiyatimizda diniy omillar yashash turmush tarzimizga singib ketganki ularning ko'rinishlarini payqash qiyin emas. Chunki din har bir shaxsni yaxshilikka, ezgu amallarni qilishga, o'z xatti-harakatini nazorat qilishlikka chaqirish bilan bir qatorda, insonni mushkul vaziyatlarda sabr qilishga, noumid bo'lmaslikka, yaratganda faqat afzalini so'rashlikka hidoyat qiladi. O'smir birorta faoliyatga kirishar ekan uni egallagan dunyoviy hamda diniy bilimi uni salbiy harakat qilishdan qaytarib turadi, agar uni amalga oshirib qo'ysa uni bu bezovtalik hissi tark etmay unga qayta-qayta eslatib turadi. Vaqt o'tgan sari bu hislar darajasi ortib xavotirlik hissini ortib borishiga sabab bo'ladi. Psixolog F.B. Beryozin xavotirlanish jarayoniga izoh berar ekan, "ma'lum bir ob'yekt bilan aloqaning mavjud emasligi xis qilingan xavf – hatarni oydinlashtirishning iloji yo'qligi o'sha vaziyatni imkonsiz qilib qo'yadi va xavotirlanish holatini yuzaga keltiradi".[1]

Bunday vaziyatdagi psixologik qabul qilinmaslik xavotirlikni u yoki bu obekt bilan bog'laydi. Natijada aniqlanmagan xavf – hatar oydinlashadi va ushbu xolat faqat biror vaziyatni sodir bo'lish ehtimoli bilan bog'lanadi. Odamlar bilan muloqat qila olmaydigan yoki odamlar orasida nutq so'zlay olmaydigan, uning qobilyatlarini namoyish qila olmaydigan kishi jiddiy vazifalarni bajara olmaydilar, shaxslararo munosabatlarda ham o'z o'rnini topishga qiynaladi.

Metodologiya. Psixologiyada o'smirlarning psixologik tomonidan salomatligi ijtimoiy-iqtisodiy, ekologik, madaniy, psixologik va boshqa ko'plab omillarga bog'liq. Psixologiya soha vakillarining tadqiqotlariga asosan (L.I. Bojovich, V.S. Muxina va boshqalar) o'smir ijtimoiy-muhitning eng nozik tizimi sifatida turli tashqi va ichki salbiy ta'sirlarga tezda duchor bo'ladi. So'nggi yillarda, olib borilgan maxsus eksperimental tadqiqotlarda tasdiqlaganidek, eng ko'p uchraydigan hodisalar o'smirlarda kasb tanlashdagi xavotirlanish va qo'rquvdir (I.V. Dubrovina, V.I. Garbuzov, A.I. Zaxarov, E.B. Kovaleva, R.S. Nemov, I.M. Kondakov, V.B. Chapar va boshqalar) [2]. Bu yerda xavotirlanish diqqatni, tafakkurni, xotirani va intellektual qobiliyatlarni safarbar qilish omilidir. Ammo xavotirlanish darajasi ushbu optimal chegaradan oshib ketganda, odam vahima qiladi. Muvaffaqiyatsizlikka yo'l qo'ymaslik uchun o'smir ushbu kasbni tanlashdan voz kechadi yoki ma'lum bir vaziyatda muvaffaqiyatga erishish uchun hamma narsani qiladi va shu qadar unda emotional va fiziologik charchoq paydo bo'ladi, u boshqa vaziyatlarda "muvaffaqiyatsiz" bo'ladi. Va bularning barchasi muvaffaqiyatsizlik qo'rquvini oshiradi, xavotirlanish kuchayadi, ma'lum bir faoliyatlarda uning uchun doimiy to'siq bo'ladi. Kasb tanlash, kasbiy jihatdan o'zini anglash va kasb tanlashning yoshga xos

xususiyatlarini o'rganish bo'yicha N.Gisbers, Ye.Golovaxa, A.Golomshtok, L.Yovayshi, E.Klimov, A.Kronik, L.Mitina, I.Mur, N.Pryajnikov, D.Syuper, L.Bojovich, I.Kon, V.Slobodchikov, D.Feldshteyn va boshqalarning izlanishlarini ta'kidlash joiz. Ammo umumiy o'rta ta'lim maktablari va akademik litsey bitiruvchilari orasida kasbiy qiziqishlar(tanlovlar) shakllanishida xavotirlanish va qo'rquvning ijtimoiy-isixologik omillarini yoritishga bag'ishlangan maxsus tadqiqotlar dunyo amaliyotida juda kam ekanligi rost. O'zbekistonda esa bunday mavzudagi ilmiy izlanishlar mutloq amalga oshirilmagan [3, 18].

Mamlakatimiz olimlari tomonidan ham kasb tanlashda o'z-o'zini baholash muammosini o'rganishga bag'ishlangan bir qator ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Ularda kasbiy tanlovlarni va o'z-o'zini baholashni shakllantirish muammosi doimiy o'rganishni taqozo etadigan muammo ekanligi ko'rsatilgan. Xususan, bir toifa tadqiqotlarda xavotirlanishning o'quv faoliyati bilan bog'liq jihatlari yoritilgan. Tadqiqotchi G.Qo'ldosheva tibbiyot oliy o'quv yurti talabalarining o'quv motivatsiyasining ijtimoiyisixologik omillarini, Sh.T. Alimbayeva "O'smirlar o'quv faoliyatida xavotirlanish namoyon bo'lishining psixologik xususiyatlari"ni, R.Asomovanning izlanishlarida esa kasb tanlash motivatsiyasi va uning dinamikasi, D.Xodjakulova tomonidan talaba shaxsiy-kasbiy yo'nalganligida kasbiy ustanovkalarining ahamiyati tadqiq etilgan. Mamlakatimiz psixologlaridan R.Z.Gaynutdinov, E.G'G'oziyev, V.A.Tokareva, Y.B.Shoumarov, B.R.Qodirov, V.M.Karimova, Sh.R.Barotov, N.S.Safayev, R.I.Sunnatova, Z.G.Nishonova, A.A.Fayzullayev, F.I.Haydarov, N.I.Xalilova, K.B.Qodirov, N.T.Norqulova izlanishlarida ham o'quv va kasbiy faoliyat motivatsiyalari haqida ilmiy ma'lumotlar mahalliy sharoitga doir empirik ma'lumotlar tahlil etilgan[4].

Xavotirlanish muammosi turli nazariy konseptual yondashuvlar asosida xorij, rus va o'zbek psixologlari tomonidan talqin etilgan. Xorij psixologlaridan Z.Freyd, A.Adler, K.Xorni, E.From, G.S.Sullivan, R.Mey, Ch.Spilberger, P.Tillix, A.Ellis, A.Bek, E.Lazarus, K.Rojers, X.Maurer, Dj.Taylor, N.Miller, D.Boulbi, K.Izard, A.Castaneda, B.McCanaless, D.Palermo va boshqalar tomonidan xavotirlanish muammosini o'rganish borasida izlanishlar olib borilgan [5,7]. MDH mamlakatlari tadqiqotchi olimlaridan I.Sechenov, I.Pavlov, A.Uxtomskiy, A.M.Prixojan, Y.L.Xanin, A.I.Zaxarov, L.S.Slavina, B.M.Teplov, B.D.Nebilitsin, V.P.Zinchenko, I.V.Imedadze, L.A.Karpenko, B.G.Meshryakov, M.Z.Neymari, Y.N.Nuller, V.M.Astapov, V.A.Bakeyev, A.L.Venger, T.V.Dragunova, F.B.Berezin va boshqalar xavotirlanish, qo'rquv xolatining namoyon bo'lishi, uning kelib chiqish mexanizmlarini o'rganish borasida tadqiqotlar o'tkazib bu ikki emotsional xolatning o'xshash va farqli tomonlarini asoslab berganlar[6, 3].

Natija. O'zbekistonlik psixologlardan shaxsning hissiy-emotsional sohasini tadqiq etishga qaratilgan ilmiy tadqiqot ishlari M. Rasuleva, G. Xrulnova va boshqalar tomonidan olib borilgan. O'smir shaxs xususiyatlari, bu davrdagi psixik faoliyat mexanizmlari va o'smirlarda xulqiy buzilishlar bilan bog'liq muammolar D. Rahmanova, G. Tulyaganova, N. Kamilova va boshqa olimlar tadqiqotlarida yoritilgan. Ammo ushbu mualliflarning ilmiy ishlarida muammoning ko'pgina jihatlari yoritilgan bo'lsa ham, o'smirlar kasbiy qiziqish(tanlov)larida yuzaga keluvchi xavotirlanish xolati muammosi va uning namoyon bo'lish xususiyatlari hamda ijtimoiy faoliyatidagi muhim psixologik tuzilma sifatida xavotirlanish bilan bog'liqligi masalasi ochib berilmaganligi bu yo'nalishdagi tadqiqotlarimiz ahamiyatini yanada oshiradi. Xavotirlanish holatini, xavotirlanishlanish tsuhunchasini birinchi marta Z. Freyd tomonidan aniqlangan va ta'kidlangan. U bu holatni hissiy holat sifatida tavsifladi, shu jumladan kutish va noaniqlik, nochorlik hissi, bularning barchasi ichki sabablarga asoslanadi. Natijada, ko'plab taniqli psixologlar va psixoterapevtlar xavotirlanish holatini o'rganishdi va ko'plab asarlar yozishdi. Psixologik adabiyotlarda xavotirlanish tushunchasining turli xil ta'riflarini topish mumkin, garchi ko'pchilik tadqiqotchilar buni boshqacha ko'rib chiqish zarurligiga rozi bo'lishadi - vaziyatli hodisa va shaxsiy xususiyat sifatida, o'tish holati va uning dinamikasini hisobga olgan holda. Psixologik lug'at ushbu atamaning quyidagi izohini beradi: "Xavotirlanish

- bu odamning tez- tez va kuchli xavotirlanishlanishga moyilligi, shuningdek, uning paydo bo'lishining past chegarasida namoyon bo'ladigan individual psixologik xususiyat, jarayonlar yigindisidir". Ushbu qarashlarga Lukretsiyning, undan keyin golland faylasufi B. Spinoza, XVIII asrda yashagan fransuz materialistlari: E. Kondilyak, P. Golbax, K. Galvetsiy, N. Chernishevskiy, R. Vudvorts, A. Uxtomskiy qarashlari ancha yaqindir. G. Ollport o'z asarida personalistik yo'nalishning yirik namoyondasi tariqasida inson qiziqishlariga shaxslilik yondashuvini tatbiq etish g'oyasini ilgari suradi. Muallifning "O'zini - o'zi namoyon qilish nazariyasi" da shaxs motivatsiyaning sub'ekti sifatida olib qaraladi. Tadqiqotchi o'zining "Shaxs kontseptsiyasi"ni bayon qilishda uni "ochiq tizim" shaklida talqin qilib, qiziqishni undovchi turtki doiradagi motivning quyi (biologik ehtiyoj) va yuqori (rivojlanish) darajalariga ajratadi. Axloqiy, intellektual va estetik kabi his-tuyg'ularni ajrating. K. Izard tomonidan taklif qilingan tasnifga ko'ra, fundamental va hosilaviy hissiyotlar farqlanadi. Asoslarga quyidagilar kiradi: 1) qiziqish - hayajon, 2) quvonch, 3) ajablanish, 4) qayg'u chekish, 5) g'azab, 6) jirkanish, 7) nafrat, 8) qo'rquv, 9) sharmandalik, 10) aybdorlik. Psixologik adabiyotlarda xavotirlanish tushunchasining turli xil ta'riflarini topish mumkin, garchi ko'pchilik tadqiqotchilar buni boshqacha ko'rib chiqish zarurligiga rozi bo'lishadi - vaziyatli hodisa va shaxsiy xususiyat sifatida, o'tish holati va uning dinamikasini hisobga olgan holda. Psixologik lug'at ushbu atamaning quyidagi izohini beradi: "Xavotirlanish - bu odamning tez-tez va kuchli xavotirlanishlanishga moyilligi, shuningdek, uning paydo bo'lishining past chegarasida namoyon bo'ladigan individual psixologik xususiyatdir [8, 4].

A. M. Pxirojanning ta'kidlashicha, xavotirlanish - bu muammoni kutish bilan bog'liq bo'lgan hissiy noqulaylik, yaqinlashib kelayotgan xavfni oldindan bilish bilan bog'liq. Xavotirlanish hissiy holat sifatida va barqaror xususiyat, shaxsiy xususiyat yoki temperament sifatida ajralib turadi. R. S. Nemoj ta'rifiga ko'ra, "xavotirlanish - bu odamning doimiy yoki situatsion ravishda namoyon bo'ladigan xususiyati bo'lib, xavotirlanishning kuchayishi, muayyan ijtimoiy vaziyatlarda qo'rquv va xavotirni boshdan kechirish". A.V. Petrovskiy ta'rifiga ko'ra "Xavotir - bu xavotirlanish reaksiyasining boshlanishi uchun past chegara bilan tavsiflangan shaxsning xavotirlanishga moyilligi bilan aniqlansa, albatta individual farqlarning asosiy parametrlaridan biri hisoblanishi tabiiy jarayondir. Xavotir odatda nevropsikiyatrik va og'ir somatik kasalliklarda, shuningdek, sog'lom - 53 - odamlarda kuchayadi. psixotravma oqibatlarini boshdan kechirayotgan odamlar, ko'p guruhlarda shaxsiyatning buzilishining deviant sub'ektiv ko'rinishi bo'lgan odamlar. Zamonaviy psixologiyada xavotirlik ruhiy holat, xavotirlanish esa genetik, ontogenetik yoki vaziyat bilan belgilanadigan ruhiy xususiyat sifatida tushuniladi. Xavotirlanish - bu odamning xavotirlik holatini tez-tez va kuchli boshdan kechirishga moyilligi, shuningdek, uning paydo bo'lishining past chegarasida namoyon bo'ladigan individual psixologik xususiyat. Bu asabiy jarayonlarning zaifligi tufayli shaxsiy shakllanish yoki temperamentning xususiyati sifatida qaraladi. Xavotirlanish aniq yoshga xos xususiyatga ega. Barqaror ta'lim sifatida real tahdid yoki xavotirlanish mavjudligidan qat'iy nazar, ko'pchilik bolalar uchun ortib borayotgan xavotirlanishga sabab bo'ladigan muayyan sohalar, haqiqat ob'ektlari mavjud.

Psixologik tadqiqot ishlarida shuni ko'rishimiz mumkinki, o'smirlar otaonalari ularni tushunmasliklari, ular bilan hisoblashmasliklari, muammolarga e'tibor bermasliklari haqida kuyinib gapiradilar. Ular bolalarni qorni to'q bo'lsa yetarli deb o'ylashadi, bola nima haqida o'ylayotgani, qanday qiziqishlari borligi haqida bilmaydilar ham. O'smirlik davrida ro'y beradigan holatlarda har xil, lekin ularning mevasi bir xilda-achchiq bo'ladi. Ota-onalar bilan ochiqchasiga, chin yurakdan muloqotning yo'qligi bolani odamovi va og'ir qilib qo'yadi. Bir necha psixologik tadqiqotlardan kelib chiqqan holda T.V. Abakumov xavotirlanishni tasniflashda bir necha mezonlarni taklif qilgan [2]: a) Xavotirlanish paydo bo'lishida inson ongiga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lgan manbalar (biologik, texnogen). b) Atrof-

muhitdagi haqiqiy holat to'g'risida to'la va aniq tasavvurning yo'qligi (ijtimoiy va bolalarda uchrovchi xavotirlanishlar) v) Ontologik (diniy, ekzistensial). g) Gnoseologik (ma'lumotlarning ko'pligidan haddan ziyod qo'rqish).

Muhokama va Xulosa. Olimlarning ta'kidlashlaricha "noma'lum" va "yangi" narsa insonlarda, ayniqsa bolalarda xavotirlanish hissini vujudga keltirar ekan. O'smirlik davri haqida izlanishlardan shunday xulosaga kelishimiz mumkinki bu davrda muloqot jarayonida ham xavotirlanish hissi namoyon bo'ladi va bu ota-ona va tengdoshlari bilan bo'lgan muloqatda yaqqolroq aks etishini ko'ramiz. Chunki ularda muloqot jarayonida qandaydir sabablar ular bilan muloqatni cheklash, ichki dunyosini oshkor bo'lib qolishdan xavotirlik tuyg'usi ichki ruhiyatiga ta'sir qilib turadi. O'smir o'z qiziqishlariga mos o'rtoqlar davrasini qidiradi. Agar o'smir o'zini qoniqtirgan guruhni topolmasa juda qiynaladi, o'z imkoniyatlariga nisbatan shubha paydo bo'ladi, o'zini yolg'iz his eta boshlaydi. O'smirlarning diniy bilimga egaligi yoki bunday bilimlarning yetishmasligining ahamiyati ham sezilarli darajada ekanligini ko'rishimiz mumkin. Chunki bu jixatlar ularda xavotirlanish fenomenini belgilab berishda yuqori ahamiyat kasb etadi. Ularning diniy bilimga egaligi har qanday jarayonga sabr va aql bilan yondashish kerakligi, qiyin vaziyatlarda o'zining xulq atvorini ijobiy tomonda ko'rsatish kerakligini yaxshi anglab borib, xavotirlik tuyg'usi diniy amallarni bajarish bilan susaytirib boradi. Mo'min-musulmon kishi Allohga, Uning farishtalariga, kitoblariga, payg'ambarlariga, qiyomat kuniga, taqdirning yaxshi va yomonligi Allohdan ekanligiga imon keltirgan bo'ladi. Allohning rahmatidan umidvor bo'lmoq imonning shartlaridan biri hisoblanadi. Demak, sabr nafsni boshidanoq tiyishdagi qat'iyatlikdir, deyish mumkin. Abu Said al-Xudriy roziyallohu anhudan rivoyat qilingan hadisda "Kimki bardoshli bo'lsa, Alloh uni haqiqiy sabrli qilib qo'yadi. Biror kishiga sabrdan ko'ra ulug' va yaxshi narsa berilmaydi"[3] deb yozilgan. Sabr bu ziyodir va ziyo deb qizdiradigan kuydiradigan nurga aytiladi. Nafsga zid bo'lgan hollarda sabr qilish Allohning taqdiriga rozi bo'lishni anglatadi. Shuning uchun ham turli balolarga, musibatlarga sabr qilgan kishiga savob beriladi, gunohlari to'kiladi. Yuqoridagilardan shunday xulosalash mumkinki musulmon kishi o'zini halokatga tashlamaslik, yaratganning amriga itoat etishda va turli xil qiyinchiliklarda ham sabr qilmog'i darkor. Sabr qilish musulmon kishi uchun vojib amallardan biri hisoblanadi. O'smirning ota-onasidan va uni o'rab turgan katta yoshlilardan tarbiya chog'ida sabrtoqat, keng fe'llik, mehr, rahm-shafqat talab qiladi. Aksariyat ota-onalar o'z farzandlari tarbiyasiga g'amxo'rlik, mehribonlik, sabr-toqat, mehr kabi xislatlar bilan yondashish o'rniga, kuch, ayniqsa, jismoniy jazo usuli bilan ta'sir o'tkazadilar. O'z navbatida, bu kabi xatti- harakatlar bolalarda doimiy xavotirli kutilmalar bilan yashashiga va agressiv xulq-atvorning shakllanishiga zamin bo'ladi. Psixolog B. MakKartinning tushuntirishicha, odatda, kichkina qotillar «tartibsizlik va sukunat hukm surgan, bir-birining his-tuyg'ulariga befarqlik, jismoniy zo'ravonlik, bir- birini qo'llamaslik va bir-birining taqdiri bilan qiziqmaslik bilan yonma-yon kelgan oilalarda» ulg'ayadilar. Axir o'smirning qalbi tarang tortilgan va lahzada uzilishi mumkin bo'lgan torga o'xshaydi. Faqatgina ishonch va o'zaro yaqinlik o'smirni qalbdan go'zal qilib tarbiyalashga yordam beradi. Oila bola uchun ta'lim-tarbiya o'chog'i ekan, uni toza qalbli, o'z kuchiga va imkoniyatlariga ishonadigan va bu imkoniyatlardan bemalol foydalana oladigan qilib tarbiyalash mumkin.

Mamlakatimizda ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar ertangi yosh avlodni har tomonlama tarbiyalab, kelajakda komil insonlar bo'lib yetishishlarini ko'zda tutadi. "Hozirgi kunda to'qimachilik, konchilik, elektrotexnika, kimyo va boshqa sanoat tarmoqlarida, qishloq xo'jaligi, xizmatlar va servis, qurilish, tadbirkorlik sohalarida kattakatta o'zgarishlar qilayapmiz. Misol uchun, 2022 yilning o'zida 16 milliard dollarlik 9 mingdan ziyod yirik va o'rta loyihalar ishga tushirilib, ularga 300 mingga yaqin malakali ishchilar kerak bo'ladi. Kambag'allikni 2 baravarga qisqartirish bo'yicha marralarga ham odamlarga faqat va faqat

zamonaviy kasblar berish orqali erisha olamiz". "Iqtisodiyot shiddat bilan rivojlanayotgan bir paytda oliy ta'lim tizimi taraqqiyotning lokomotivi bo'lish o'rniga, zamon bilan hamqadam bo'lmayotgani achinarlidir. Mehnat bozoridagi tarkibiy o'zgarishlarga javob beradigan, yoshlarimizga kasb-hunar o'rgatadigan, ularda tadbirkorlik ko'nikmalarini shakllantiradigan tizim yo'q desak, bu ham achchiq haqiqat".

Xulosa qilsak, kasbiy o'zini-o'zi belgilash - bu insonning kasblar olamidagi o'z o'rniga hissiy jihatdan rangli munosabati. Shaxsning kasbiy o'zini-o'zi belgilashiga ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar, professional jamoadagi shaxslararo munosabatlar, kasbiy rivojlanish, yoshga bog'liq va kasbiy inqirozlar ta'sir qiladi. Kasbiy maslahat bo'yicha psixologik va pedagogik adabiyotlarni tahlil qilib, biz tanlov muammosidagi xavotirlanish sxemasini tuzdik: 1) ularning moyilligi va manfaatlarini aniqlashdagi xavotirlanishi; 2) har qanday ish turiga qarshi ko'rsatmalar mavjudligini aniqlash uchun o'z sog'lig'ini aniqlashdagi xavotirlanishi; 3) o'smir yashayotgan va ishlamoqchi bo'lgan hududda qiziqqan kasbga ehtiyoj va uni rivojlantirish istiqbollarini aniqlashdagi xavotirlanish; 4) kerakli kasbni egallash yo'li va yo'llarini aniqlashdagi xavotirlanish. O'z taqdirini o'zi belgilash haqida o'ylaydigan yigit va qizlar oilalari, tengdoshlari, turli ta'lim tashkilotlari va ommaviy axborot vositalarining turli ta'sirini boshdan kechiradilar. Kasbiy o'zini-o'zi belgilash shaxsning ijtimoiy pozitsiyalari asosida yuzaga keladi, yoshning kasbiy yo'nalishi uning ijtimoiy yo'nalishiga asoslanadi, albatta bu esa xavotirlanish bilan bog'liq ekanligi ma'lum.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdivalieva, A. N. (2022). Psychological Characteristics of Children with Attention Deficiency and Hyperactivity and their Readiness for School Training. *European Multidisciplinary Journal of Modern Science*, 4, 295-298.
2. Радеев А.Е. Кластерный подход к искусству: за и против. *Вестник УДК 7.01 СПГУ*. Сер. 15. 2014.
3. Расулова, Ф. Ф. (2016). Агрессивное поведение и агрессивность личности. *Путь науки*, (7), 29.
4. Фролова О. В. Психологические особенности тревожности в фрустрационных ситуациях и их психологическая коррекция у детей с задержкой психического развития младшего школьного возраста: дис. ...канд. психол. наук : 19.00.10 / О. В. Фролова. 2001